

Онщенко Н.А.

Когнітивні засади фразеографічної репрезентації ептонімів німецької мови

Онщенко Наталія Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології і перекладу
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, м. Харків, Україна

Received October 1, 2013; Accepted October 28, 2013

Анотація. Стаття висвітлює проблему статусу ептонімів як стійких одиниць, що демонструють фразеологічні та текстові властивості і одночасно об'єктивують низку різноструктурних концептів. Поліапелятивність ептонімів впливає на їх функції і має враховуватися у фразеографічній практиці. Запропоновано модель гіпертекстової статті для словника німецьких ептонімів.

Ключові слова: ептонім, поліапелятивність, концепт, об'єктивіація, фразеографія, гіпертекст.

Переорієнтація уваги лінгвістів з "об'єкта пізнання на суб'єкт, із мікроодиниць, які сприймаються як ізольовані компоненти, на складні й об'ємні макроодиниці" [7, с. 1] викликала інтерес до структури і функціонування мікротекстів із фразеологічними властивостями, якими є, зокрема, афоризми, сентенції, максими – рекурентні авторські одиниці зі структурою словосполучення або речення (ептоніми за визначенням Л.П. Дядечко [2, с. 139]). У фокус дослідження ептонімів потрапляли їх структурні, функціональні характеристики, дериваційні спроможності, жанрово-стилістичні характеристики, особливості відтворення і сприйняття носіями мови, інтертекстуальні зв'язки (Беркова О.В. Дядечко Л.П., Коваль А.П., Коптилов В.В., Мамонтов А.С., Манякіна Т.І., Михайлова С.Є., Сорокіна С.Д., Шварцкопф Б.С., Шулежкова С.Г. та ін.). Актуальність представленої роботи полягає в її відповідності сучасним лінгвістичним тенденціям вивчення ментальних основ породження, зберігання мовних одиниць та відтворення їх у дискурсах – у нерозривному поєднанні цих аспектів. З огляду на це, здобутки когнітивно-дискурсивної субпарадигми мають бути застосовані у розробці теоретичних основ лексикографічного опису одиниць вищих структурних рівнів (синтагма, мікротекст) німецької мови і знайти втілення в практичній фразеографії.

Об'єкт дослідження становлять ептоніми німецької мови як усталені відтворювані одиниці зі структурою словосполучення або речення, які несуть "печатку авторства", предмет – їх когнітивні характеристики, зокрема поліапелятивність як здатність до одночасної об'єктивіації різноструктурних концептів, а також засоби їх лексикографічної репрезентації у словниках та збірниках ептонімів. Метою є визначення ролі концептуальної організації ептонімів як вагомого чинника для їх лексикографічного упорядкування. використано методи: лексикографічного аналізу (за О.М. Карповою [3] та Л.П. Ступіним [5] – для виокремлення корпусу ептонімів; фразеологічної ідентифікації та аплікації – для відмежування ептонімів від перемінних цитат; компонентного аналізу – для визначення лексичного значення конституентів ептоніму та фразеологічного значення досліджуваної одиниці в цілому, що дало змогу окреслити коло концептів, які становлять ментальну конфігурацію ептоніму; текстологічного аналізу – для з'ясування осоловостей функціонування ептонімів у текстах різних мовленнєвих жанрів. Матеріал дослідження становлять 228 ептонімів з ключовим словом-іменем концепт ЛЮДИНА (MENSCH), виокремлених методом суцільної вибірки

з 11 друкованих та електронних словників та збірників ептонімів, а також понад 80 текстових вживань цих одиниць.

У фразеографічній практиці ептоніми завжди посідали особливе місце, починаючи з того, що перші фразеологічні словники були саме збірками прислів'їв і виразів відомих людей (перше відоме зібрання стійких цитат "Der Deutschen Weißheit" М.Ф. Петерса датується 1604/05 рр. [8, с. 11]). У 1836 р. К.В.Ф. Вандер зробив першу спробу відмежування сентенцій від загальних місць, крилатих виразів, девізів, прислів'їв та приказок на засадах формально-структурної класифікації. Перше зібрання крилатих виразів як самостійних одиниць Г. Бюхманна "Der Zitatschatz des deutschen Volkes" вийшло друком у 1864 році.

Однак досі віднесення ептонімів до сфери фразеології проблематичне з огляду на їх "міжрівневе" положення між фразеологізмом і текстом. Прибічники широкого визначення фразеології (В.Л. Архангельський, В.В. Виноградов, О.В. Кунін, С.І. Ожегов, О.Д. Райхштейн, І.І. Чернишова, Г. Бургер, В. Флейшер та ін.) відносять ептоніми до фразеологічного фонду на підставі їх відтворюваності. Ще одним підґрунтям для такої позиції може слугувати наявність між крилатими висловами та фразеологізмами у вузькому розумінні дериваційних зв'язків (з крилатих виразів шляхом елімінації елементів походять фразеологізми). Відносно новою є компромісна позиція – виокремлення в мовній системі пареміологічного рівня [7, с. 5], до якого входить увесь афористичний мовний масив.

Арбітрарний статус ептонімів впливає і на особливості їх кодифікації. Так, на відміну від традиційних фразеологічних словників, словники афоризмів/ цитат позбавлені дефініцій ключової одиниці. Це зумовлено тим, що ептонім, як правило, сам виступає дефініцією певному поняттю, об'єктивує стрижневий концепт. Однак особливості ептонімічного коду – суперечливість, гра, невизначеність, мозаїчність, образність – роблять ептонім складним знаком, "що має комплекс онтологічних рис і позначає стереотипну ситуацію" [там само, с. 7]. Ситуація, або фрейм, не може існувати поза ментальними зв'язками, які актуалізують знання адресата, необхідні для розуміння ептонімічного коду. Таким чином, один ептонім одночасно об'єктивує низку концептів різного порядку, тобто він є поліапелятивним.

Ептоніми апелюють до концепту прямо або непрямо. Прямою апеляцією є ім'я концепту в складі ептоніму (об'єктивіація концепту-поняття), непряма здійснюється через сукупне (фразеологічне) значення усієї

одиниці (об'єктивація ситуативного фрейму, концептуальна метафора), стабільний зв'язок епоніму с "форматом дискурсу" у розумінні В.І. Карасика (об'єктивація концепту мовленнєвого жанру), експліцитне чи імпліцитне авторство (концепт АВТОР або АВТОРИТЕТ). Родові концепти (стрижневий концепт-поняття, ситуація, концепти автора/прецедентної особистості, дискурсу/мовленнєвого жанру) є константними, видові – перемінними. У розмаїтті перемінних концептів епонімів полягає проблема їх лексикографічного упорядкування.

З переліку основних завдань сучасної фразеографії релевантними для епонімів є визначення форми репрезентації ключових слів, організації словникових статей, засобів відображення функціонально-стилістичного аспекту, ознак емотивності, виявлення форм організації ілюстративного матеріалу для експлікації "мовленнєвої поведінки" [1, с. 6] одиниці. Найчастіше реалізованим у фразеографічній практиці є критерій упорядкування за стрижневим словом в алфавітному порядку, рідше – за ономазіологічним принципом. Одночасне використання обох критеріїв призводить до нелогічного складу груп (див. критику Г. Бургером словника В. Фрідеріха "Moderne deutsche Idiomatik" [8, с. 190]. Для епонімів ситуація ускладнюється ще й тим, що вони об'єктивують непрототипові/ нестереотипні уявлення про концепт, а отже, епонім, розміщений під ключовою лексемою, може не відповідати прагматичним потребам користувача словника (так, у словнику Falken ключовими лексемами є навіть службові частини мови). Угрупування епонімів за тематичним принципом на практиці набуває суб'єктивних рис: наприклад, у словнику цитат Г.-Г. Скупі під категорію Medien потрапляє *Verbot*, під *Minderheit* – *Egoismus*, під *Vorteil* – *Korruption*.

Загалом серед принципів організації збірників епонімів домінують: алфавітний, за ключовим словом (*Zitatus*, *Tange*); алфавітний, за першою літерою першого слова (*Mackensen*); за узагальненими темами (*Gut zitiert*); за будь-якою складовою (*Zitate-Datenbank*, *Falken*); за авторами (*Sprüche-Portal*, *Zitate EU*, *Die Zitate-Welt*); за ситуацією вживання (*Sprüche-Portal*, *Zitate Latein-Deutsch*); за комбінацією тем (напр. *Ehe – Mann – Frau*) (*Die Zitate-Welt*).

Неоднозначність визначення стрижневого слова [11, URL], необхідність демонстрації поліапелятивності спричиняє повторюваність окремих епонімів у словнику, що робить фразеографічне джерело громіздким і суперечить принципу орієнтованості на користувача (*benutzerfreundliches Wörterbuch* [там само, URL]).

Прикладом вирішення цієї проблеми є онлайн-словники, побудовані за гіпертекстовим принципом, який уможливає одночасно множинність посилань. На Рис. 1 наведено приклад гіпертекстового розгорнення поліапелятивності афоризму Й.-В. Гете "*Es irrt der Mensch solange er strebt*". Прямі об'єктивації марковані в тексті афоризму, гіперпосилання ведуть до інших епонімічних об'єктивацій концептів ЛЮДИНА, ПРАГНЕННЯ, ПОМИЛКА, окремо подано посилання на концептуальну метафору ШЛЯХ, ситуацію ПОШУК, концепт автора.

Рис. 1. Макет сторінки електронного словника цитат і афоризмів

Особливо слід відзначити позначку переходу на окрему сторінку *Kontexte* для кожного епоніму. Епоніми існують у "комунікативному, когнітивному, семантичному просторі [...], який співвідносить текст, по-перше, з певною ментальною сферою/певними знаннями, по-друге, з моделями (зразками, прототипами) текстопородження і -сприйняття, і, по-третє, з іншими текстами, змістово-тематично звернутими до спільної теми" [6, с. 8], тому урахування прагматичних засад грає визначну роль в організації таких словників. Необхідність наведення прикладів контекстів вживання епонімів підкреслюється й неоднаковістю фразеологічного значення і фразеологічного смислу. Смысл, за І.М. Кобозевою, це "інформація, що пов'язується с Х-ом у свідомості Y-а в період часу T, коли Y відтворює або сприймає X в якості засобу передачі інформації" [4, с. 13]. Контекстом для епоніму може бути цілий текст або навіть жанр. Оскільки наведення цілих текстів проблематично з технічної точки зору навіть для онлайн-словників, позначка сфери вжитку або мовленнєвого жанру полегшить орієнтування користувача.

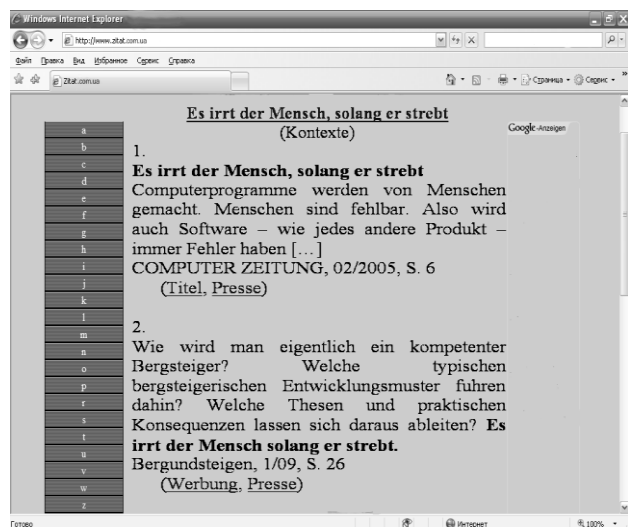

Рис. 2. Макет гіпертекстової сторінки з контекстами вживання епоніму

Кількість контекстів має бути невеликою (за Д.О. Добровольським, не більш шести [9, с. 371]), але охоплювати найбільш типові мовленнєві жанри/ типи тексту/ функціональні стилі (на Рис. 2 гіперпосилання в дужках). Для отримання таких даних доцільно використовувати електронні корпуси.

Інші приклади дискурсивного вживання досліджуваного епоніму, що можуть увійти до електронної словникової статті, підтверджують його поліапелятивність:

3. "Es irrt der Mensch so lang er strebt" oder "Der Mensch ist was er denkt"

Sehr geehrte Investorin, sehr geehrter Investor, zwischen dem 31. Dezember 2002, bzw. dem letzten Börsenstag des Jahres und dem 31. März 2003 veränderten sich die Indexzahlen wie folgt [...] Anlage in erfolgreichen Investmentfonds <http://www.lappe-investment.de/pdf/Anlegerinfo/> (Motto, Geschäftskorrespondenz)

4. **Es irrt der Mensch, solange es strebt.** / Es strebt der Mensch, solange er lebt. / Es lebt der Mensch, solange er irrt. / Am Ende ist der Mensch verwirrt. Hans-Jürgen Quadbeck-Seeger (Parodie, Lyrik)

5. Es irrt der Mensch so lang er strebt, weil hin zum Grab er sich bewegt. <http://www.frag-mutti.de/> (Blogstatus, Online-Kommunikation)

Отже, гіпертекстовий принцип організації статті онлайн-словника дозволяє урахувати множинні зв'язки епоніму з ментальними конструктами різного порядку – концептами, об'єктивованими стрижневим словом епоніму, іншими конститuentами, фразеологічним значенням, риторичними, функціонально-стилістичними, текстово-жанровими ознаками, зазначенням авторства. Ці дані поряд з інформацією про функціонування епоніму в мовленні уможливають сприйняття, інтерпретацію та вживання цих складних одиниць мовцем – користувачем словника. Однак фразеографічний опис епонімів, адекватний потребам користувача, неможливий без встановлення конфігурації епонімічної концептосфери як бази для ономазіологічного типу впорядкування, без виявлення смислових механізмів та інтертекстуального потенціалу досліджуваних одиниць з метою розбудови прагматично орієнтованої частини словникової статті. Ці напрями становлять перспективу подальших досліджень епонімів.

ЛІТЕРАТУРА

(REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Аюпова Р.А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.20 / Казанск. гос. ун-т. – Казань, 2009. – 44 с.
Ayupova R.A. Problemyi leksikograficheskogo opisaniya frazeologicheskikh edinit (na materiale angliyskogo, russkogo i tatarskogo yazykov) [Problems of lexicographic description of phraseological units (as presented in English, Russian and Tatar): avtoref. diss. ... dokt. filol. nauk: 10.02.20 / Kazanskiy gos. un-t. – Kazan, 2009. – 44 s.
2. Дядечко Л.П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность. – К.: Изд-во Киевск. ун-та, 2002. – 293 с.
Dyadechko L.P. Krylyatyie slova kak ob'ekt lingvisticheskogo opisaniya: istoriya i sovremennost [Winged words as an object of linguistic description]. – K.: Izd-vo Kievskogo universiteta, 2002. – 293 s.
3. Карпова О.М. Словари новых слов в современной английской лексикографии // Лексика и лексикография: сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 25–30.
Karpova O.M. Slovarei novykh slov v sovremennoy angliyskoy leksikografii [Dictionaries of new words in the modern English lexicography] // Leksika i leksikografiya: sbornik nauchnykh trudov. – M., 1994. – S. 25–30.
4. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: учебник. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
Kobozeva I.M. Lingvisticheskaya semantika: uchebnik [Linguistic Semantics: a student's book]. – M.: Editorial URSS, 2000. – 352 s.
5. Ступин Л.П. Лексикография английского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 168 с.
Stupin L.P. Leksikografiya angliyskogo yazyka [Lexicography of English]. – M.: Vysshaya shkola, 1985. – 168 s.
6. Чернявская В.Е. Открытый текст и открытый дискурс: Интертекстуальность – дискурсивность – интердискурсивность // Лингвистика текста и дискурсивный анализ: традиции и перспективы: сб. науч. ст. / Отв. ред. В.Е. Чернявская. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2007. – С. 7–26.
Chernyavskaya V.E. Otkrytyiy tekst i otkrytyiy diskurs: Inter-tekstualnost – diskursivnost – interdiskursivnost [Open text and open discourse: intertext – discourse – interdiscourse] // Lingvistika teksta i diskursivnyiy analiz: traditsii i perspektivy: sb. nauch. st. / Otв. red. V.E. Chernyavskaya. – SPb.: Izd-vo SPbGUEF, 2007. – S. 7–26.
7. Шарманова Н. М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківськ. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 20 с.
Sharmanova N.M. Ukrayinska aforistika: strukturno-semantichniy ta funktsionalniy aspekti [Ukrainian aphoristics: structural-semantic and functional aspect]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 / Harkivskiy nats. un-t Imeni V.N. Karazina. – H., 2005. – 20 s.
8. Burger H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen / H. Burger. – 2. Aufl. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003. – 224 S.
9. Dobrovolskij D.O. Moderne Idiomatik: Deutsch-Russisches Wörterbuch: lexikographisches Format und Beschreibungsprinzipien / D.O. Dobrovolskij, T. V. Filipenko // Germanistisches Jahrbuch GUS „Das Wort“. – 2003. – S. 367–380.
10. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer. – Tübingen: Narr, 1997. – 299 S.
11. Konieczna J. Einige Anmerkungen zur Phraseographie in zwei Wörterbüchern für Deutsch als Fremdsprache: KDAF und LDAF. – Access mode: http://www.lingua.amu.edu.pl/Lingua_15/KONIECZNA.pdf

ILLUSTRATIVE MATERIAL

1. Das große Falken Buch der modernen Zitate / Hrsg. Michael Adam. – Niederhausen: Falken, 1994. – 510 S.
2. Das große Handbuch der Zitate. 25000 treffende Aussprüche und Sprichwörter von A-Z / Hrsg. Hans-Horst Skupy. – Güstertal: Bertelsmann Lexikon Verlag, 1993. – 1136 S.
3. Datenbank der Zitate. – Режим доступу: www.zitate-datenbank.service-itzehoe.de
4. Gut zitiert. – Режим доступу: www.gutzitiert.de
5. Mackensen L. Redensarten. Sprichwörter / L. Mackensen. – Hanau: Verlag Werner Dausier, 1985. – 887 S.
6. Tange E.G. Lexikon der boshafte Zitate / E.G. Tange. – Frankfurt am Main: Eichborn, 1997. – 588 S.
7. Sprüche-Portal. – Режим доступу: www.spruechepotal.de
8. Zitate EU. – Режим доступу: www.zitate.eu
9. Zitate Latein-Deutsch. – Режим доступу: www.latein-zitate.de
10. Die Zitate-Welt. – Режим доступу: www.zitate-welt.de
11. Zitatus. – Режим доступу: www.zitatus.com

Onishchenko N.A. Cognitive foundations of phraseographic eponym representation in the German language

Abstract. The article covers the status problem of eponyms as set expressions that simultaneously demonstrate phraseological and textual properties, and that are ambiguously represented in phraseographic practice. Unlike traditional phrasebooks, eponym dictionaries are devoid of any key unit, since the eponym itself acts as a definition to a given concept. Discrepancy, play, ambiguity, mosaic structure and imagery make the eponym a complex sign which objectifies a stereotyped situation with a wide variety of variables; the latter complicate the structure of eponym dictionaries and digests. In the range of eponym lexicographic representation orders the dominant ones are set forth below: alphabetical order by the key word; alphabetical order by the first letter of the first word; by generalized subjects; by arbitrary constituents; by authors; by application fields; by subject combinations. In order to design theoretical bases for eponym lexicographic descriptions of the German language it is necessary to make a reference to the inventory of the cognitive discursive school in modern linguistics that allows to view eponyms as polyappeallative units – units objectifying several multi-structural concepts with regard to interframe relations. The direct appeal is the concept name within the eponym (concept notion objectivation), the indirect one – the aggregate (phraseological) meaning of the whole unit (situational frame and conceptual metaphor objectivation), stable eponym connection with discourse framework (speech genre concept objectivation), with concept AUTHOR or AUTHORITY and a range of generic (variable) concepts. Since eponym polyappeallativity influences their pragmatic functions, it is to be considered in phraseographic practice. One of the solutions to the current problem are online dictionaries built on the hypertext principle that allows simultaneous multiplicity of link references. A hypertext article model for a dictionary of German eponyms is initiated by the example of J.W. Goethe aphorism representation “Es irrt der Mensch solange er strebt”. It emphasizes the necessity to provide examples of contexts representing the most typical speech genres / text types / functional styles for eponyms.

Keywords: *concept, eponym, hypertext, objectivation, phraseography, polyappeallativity.*

Онищенко Н.А. Когнитивные основы фразеографической репрезентации эпонимов немецкого языка

Аннотация. Статья освещает проблему статуса эпонимов как устойчивых единиц, демонстрирующих одновременно фразеологические и текстовые свойства и неоднозначно представленных во фразеографической практике. В отличие от традиционных фразеологических словарей, словари эпонимов лишены дефиниций ключевой единицы, так как эпоним сам выступает дефиницией определенному понятию. Противоречивость, игра, неопределенность, мозаичность, образность делают эпоним сложным знаком, объективирующим стереотипную ситуацию со множеством переменных, усложняющих организацию словарей и сборников эпонимов. Среди порядков лексикографического представления эпонимов доминируют алфавитный по ключевому слову; алфавитный по первой букве первого слова; по обобщенным темам; по произвольной составляющей; по авторам; по ситуации употребления; по комбинации тем. Для разработки теоретических основ лексикографического описания эпонимов немецкого языка необходимо обращение к инвентарю когнитивно-дискурсивного направления в современной лингвистике, которое позволяет посмотреть на эпонимы как на полиапеллятивные единицы – единицы, объективирующие несколько разноструктурных концептов с учетом связей между ними. Прямой апелляцией является имя концепта в составе эпонима (объективация концепта-понятия), косвенной – совокупное (фразеологическое) значение всей единицы (объективация ситуативного фрейма, концептуальной метафоры), стабильная связь эпонима с форматом дискурса (объективация концепта речевого жанра), с концептом АВТОР или АВТОРИТЕТ и рядом видовых (переменных) концептов. Поскольку полиапеллятивность эпонимов влияет на их прагматические функции, она должна учитываться во фразеографической практике. Примером решения этой проблемы являются онлайн-словари, построенные по гипертекстовому принципу, который делает возможной одновременную множественность ссылок. Предложена модель гипертекстовой статьи для словаря немецких эпонимов на примере представления афоризма И.-В. Гете “Es irrt der Mensch solange er strebt”. Подчеркивается и необходимость приведения примеров контекстов, представляющих наиболее типичные для эпонима речевые жанры/ типы текста/ функциональные стили.

Ключевые слова: *гипертекст, концепт, объективация, полиапеллятивность, фразеография, эпоним.*